

Distribuční systém v socialistickém Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy¹

JIŘÍ VEČERNÍK
Sociologický ústav ČSAV

The system of distribution in socialist Czechoslovakia: empirical data and hypotheses of explanation

Abstract: Two perspectives, both elaborated in Marx's work, can be used to analyze income distribution under state socialism. The first is based on the well-known principle, "from each according to his abilities, to each according to his work". This principle generally corresponds to the stratification vertical ordering of occupations. The second perspective refers rather to Marx's theory of the exploitation mechanism in early capitalism, under which the owner of the means of production rewards the owner of the labour force not according to his work, but only according to the costs of his (and his family's) reproduction. The exploitation perspective on the differentiation of personal earnings, family incomes and consumption expenditures in socialist Czechoslovakia is proposed here.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

V posledním desetiletí jsme svědky značného pohybu v konceptuálním aparátu sociální stratifikace a studia sociálních nerovností. Po dlouhou dobu bylo totiž její studium zaměřeno pouze na "poptávkovou stranu" vztahu mezi člověkem a společností, mezi pracovníkem a ekonomickou sférou. Sledoval se hlavně vliv sociálních charakteristik člověka a rodinného zázemí na jeho společenské uplatnění, profesní a vzdělanostní mobilitu, životní úroveň a kulturní spotřebu. Na individualistickém přístupu se v podstatě shodovaly obě vlivné koncepce 60. a 70. let: ekonomická teorie "lidského kapitálu" a sociologická teorie "dosahování statusu".² Teprve později se ukázala nutnost zkoumat i stranu "nabídky", tj. charakteristiky systému a jeho institucí, sociálně ekonomickou strukturu v širokém slova smyslu. Do popředí zájmu se dostávají "symetrické" koncepty tzv. nové ekonomické sociologie, sledující současně obě stránky vztahu mezi individuem a systémem.³ Konceptuální dominantou studia mzdové diferenciace se stávají teorie segmentace trhu práce⁴; stále větší pozornosti se těší také úloha domácnosti

1) První verze tohoto článku byla předložena na 4. zasedání "Working Group on the Correlates and Consequences of Social Stratification", které se konalo v Praze ve dnech 11.-13. prosince 1989. Děkuji J. Šanderové a P. Matějů za cenné připomínky k jeho poslední verzi.

2) Velmi zevrubné porovnání obou směrů provedl W. Teckenberg [1985].

3) O integraci ekonomické a sociologické metodologie pro tematiku příjmové diferenciace se pokusil M. Granovetter, který určil tři hlavní faktory determinace příjmu: "a) charakteristiky zaměstnání a zaměstnavatele; b) charakteristiky jedince, který zaměstnání vykonává; a c) jak jsou a a b navzájem propojeny, což nazývám procesy přiřazování (matching processes)" [Granovetter 1981:12].

4) Představa jednotného kompetitivního trhu práce a jednoduché mikroekonomické vazby mezi vzděláním a produktivitou práce (stejně jako univerzálně platného systému hodnot) byla podrobena kritice v teorii "dvojitého trhu práce", podle které je tento trh segmentován do sektorů, mezi nimiž dochází jen k malému pohybu pracovních sil. Primární či "jádrový" sektor je charakterizován vysokou intenzitou kapitálu, rychlou technologickou změnou, velkou

v redistribuci statků a služeb a v celkovém procesu tvorby nerovností.⁵ Vypůjčíme-li si název dvou pionýrských statí z této oblasti, pak tedy jak firmy, tak domácnosti se "navracejí zpět" do okruhu analýzy sociálních nerovností [Baron, Bielby 1980; Treas 1982].

Badatelé vcelku všeobecně sdíleli přesvědčení o podstatné divergenci státního socialismu a tržního systému. Bohužel, studium sociální stratifikace se ve středoevropských zemích odehrávalo spíše v tradičním úzkém, především "poptávkově" zaměřeném stratifikačním významu. Protože vědecká sterilita ideologické formule o "sblížování tříd" byla evidentní a pro originální konceptualizaci zvláštností sociální reality nebyly dány potřebné podmínky, byl nejčastěji využíván model "dosahování statusu". Jde o přístup nepochybně velmi přitažlivý ze srovnávacího hlediska, nicméně jeho aplikace ve státně dirigistickém systému, kde jak alokace práce, tak i určení odměn je předmětem byrokratického rozhodování, je značně problematická. Stejně tak problematické (byť nikoli vyloučené) je aplikovat přístup předpokládající jednu univerzalistickou vertikálu sociální diferenciace ve společnosti, kde prestiž povolání, příjmová úroveň a životní styl představují spíše autonomní dimenze formování sociální struktury. Uvedený přístup však může sloužit jako kritérium pro stupeň eroze univerzálního hodnotového systému a míru deformace ve způsobu dosahování profesních pozic.

Nepovažujeme za nutné ani účelné stratifikační schéma odmítat a nahrazovat je jiným, víceméně stejně jednostranným. Chceme zde nabídnout současně komplementární i konkurenční přístup k tomu, jak pochopit systém rozdělování ve společnosti, kde vnitřní provázanost ekonomické distribuce hodnot a její kongruence s ostatními dimenzemi byly deformovány rozsáhlými redistribučními procesy mezi populací (a jejími frakcemi) a státem (a jeho institucemi). Domníváme se, že k tomuto účelu lze velmi dobře použít marxistickou kategorii vykořisťování, která mnohem lépe než "dosahování statusu" odpovídá minulému, záměrně vytvořenému stavu věcí. Je možná paradoxní, že pro vysvětlení situace v proklamativně socialistických společnostech je možné použít spíše principů aplikovaných Marxem nikoli pro socialistickou nebo komunistickou společnost, nýbrž pro raný (podle něho však zralý) kapitalismus. Klíčem je určení hodnototvorné vlastnosti lidské práce: vlastník pracovní síly neplatí cenu jemu odvedené práce, nýbrž jen náklady reprodukce vynaložené pracovní síly, samozřejmě včetně její reprodukce mezigenerační a adekvátně kulturním a

koncentrací, vysokými zisky a také autonomní organizací; určité sociálně ekonomické charakteristiky pracovníkovi umožňují umístit se v tomto sektoru, kde má zajištěnou stabilitu zaměstnání a tím i dobrou pracovní perspektivu, kvalifikační vývoj a růst výdělku. Sekundární či "periferní" sektor naopak nabízí místa s nízkým statusem i výdělkem, se špatnými pracovními podmínkami, nejistotou zaměstnání a malými příležitostmi pro kvalifikační růst. V empirických analýzách je dichotomický model trhu práce rozšiřován do většího počtu segmentů.

⁵) Např. R.F. Curtis [1986] se zabýval redistribucí statků jakožto výrazem mocenských poměrů uvnitř domácnosti. J. Pahlavá [1983] rozlišuje různé alokační modely distribuce peněz mezi partnery: unifikovaný model, rozdělení podle typu výdajů, rovný přístup k penězům a nezávislé hospodaření.

historickým podmínkám společnosti.⁶ Ačkoliv Marx uznával rozdílnou produktivní schopnost jednoduché a složité práce, přisuzoval tvorbu hodnoty a nadhodnoty pouze materiální výrobě zboží. V realistickém širším pojetí ovšem i duševní práce má svoji produktivitu (popř. i větší než manuální) a může být rovněž (popř. ještě více) vykořisťována. Takový přístup odpovídá spíše marginalistickému pojetí, podle něhož může být vykořisťováním přivlastnění jakéhokoli rozdílu mezi dosaženou cenou výrobku a cenou práce do něho vloženou.

Na rozdíl od Marxova výkladu nemůžeme ovšem stavět proti vykořisťované mase pracujících tříd kapitalistů (či její socialistickou dobu), ztělesňující bytostné síly kapitálu, jež si vynucují jeho akumulaci, expanzi a tedy ekonomický růst. Ve státním socialismu je ekonomika plně v područí politiky a všechny její parametry jsou odvozovány od základní funkce uchování moci vládnoucí strany a ideologie.⁷ Vykořisťování tu není nástrojem "hromadění zisků", nýbrž právě naopak: je nutnou podmínkou umožňující nezměrné ekonomické plýtvání, absurdní existenci anti-ekonomie, která je centralisticky ovládaná a je řízená v rozporu s elementárními pravidly hospodaření. Teprve její sekundární funkcí je vydržování vládnoucí vrstvy byrokratů a technokratů a také "okázalá spotřeba" státu, reprezentovaná ničím neomezenými rozpočty staveb socialismu, sjezdových paláců a stranických sekretariátů. Tento systém má svůj nutný počátek i konec v plazivém růstu či stagnaci životní úrovně, bez ohledu na přesvědčování, že "jak budeme pracovat, tak budeme žít".

V tomto příspěvku se tedy pokoušíme dokumentovat tezi, že namísto stratifikačního výkladu (jenž představuje sociologickou paralelu fungování trhu a marginalistických principů odměňování) je pro státně socialistickou společnost přiměřenější založit výklad ekonomického postavení jedince ne na jeho práci a její návratnosti, ne na individuálních profesních a kvalifikačních charakteristikách, nýbrž na "reprodukčních nákladech" pracovní síly.

1. Odměňování práce nebo hrazení reprodukce pracovní síly?

Nejnápadnější nepodobností mezi mzdovou diferenciací ve státním socialismu a v tržním systému je jejich rozsah. Decilové rozpětí činí ve středoevropských zemích

⁶) "V protikladu k ostatním zbožím zahrnuje tedy určení hodnoty pracovní síly historický a morální prvek. Avšak pro určitou zemi a pro určité období je rozsah a složení životních prostředků nezbytných pro dělníka průměrně veličinou danou" [Marx 1954:190].

⁷) V této souvislosti můžeme připomenout i koncept "státní" exploatace J. Roemera, v němž nejde o vlastnictví, nýbrž o organizační ovládnutí ekonomiky, kdy třídní antagonismus ztělesňují byrokrati a pracující. J. Roemer [1982] rozlišuje čtyři typy vykořisťování: 1. feudální, kde jde o vlastnictví fyzické pracovní síly, které je založeno na donucení a kde jsou v opozici páni a nevolníci; 2. kapitalistické, kde jde o vlastnictví výrobních prostředků, které je založeno na trhu a v opozici stojí kapitalisté a dělníci; 3. státní, jehož předmětem je organizace výroby (jakožto dodatečná produktivní síla), které probíhá na plánovitěm přivlastnění nadproduktu a kde proti sobě stojí manažeři s byrokraty vůči ostatním; 4. socialistické, jehož předmětem je kvalifikace a kde se provádí redistribuce nadproduktu od dělníků k expertům. E.O. Wright, v inspiraci Roemerem, vysvětluje soudobý kapitalismus jako průnik tří forem vykořisťování: založeném na vlastnictví kapitálu, založeném na kontrole organizace výroby a založeném na přivlastňování kvalifikace [Wright 1985].

zhruba polovinu toho, co v západoevropských.⁸ Tento výsledek nebyl dán dlouhodobým sociálním vývojem, nýbrž byl součástí vpravdě revoluční politicko-ekonomické proměny. I když již Němci zvýhodňovali odměňování tovární práce před duševní aktivitou, vlastní nivelizační trend byl zahájen po válce (z důvodů sociálních a ideologických) a nesmírně urychlen po roce 1948 (z důvodů politických a ekonomických).⁹ Rovnostářské rozdělení mzdového fondu dovolovalo nejen přechodně získat podporu větší části populace, ale také zaměstnat co největší počet pracujících, plně v logice a intencích "extenzivního rozvoje" ekonomiky.¹⁰

Uvedený vývoj vedl ovšem nejen k redukci nerovnosti výdělků, ale také k radikální transformaci faktorů individuální příjmové pozice. Na jedné straně se značně zmenšil vliv ekonomických faktorů, ať už horizontálního (ekonomický sektor, průmyslové odvětví) nebo vertikálního typu (kvalifikace, profesní prestiž). V souladu s vnucenou marxistickou koncepcí o "produktivní" a "neproduktivní" práci se rozdíl mezi duševní a fyzickou prací značně setřely a ocenění aktivity ve výrobním a nevýrobním sektoru převrátilo. Na druhé straně se značně zvětšil vliv demografických faktorů, pohlaví a věku. Vlastně jen díky masovému zapojení žen do pracovní aktivity se variabilita mezd nezmenšila ještě více než se stalo: ženy totiž svými uniformně nízkými výdělky mzdový diferenciál značně zvětšují. I když relace průměrných mezd mužů a žen není v Československu nějak výjimečně nevýhodná, váha uvedeného rozdílu v celkové variabilitě mezd se zdá být světově unikátní.

Pro podrobnější identifikaci vykrytalizovaných systémových specifik mzdové diferenciace v Československu jsme použili porovnání francouzských a československých mezd profesních kategorií mužů na souboru Šetření třídní a sociální struktury z roku 1984, který dovolil odlišit pět autonomních dimenzí profesní pozice.¹¹ Výhodou srovnání je, že poskytuje neobvykle bohatý vějíř vysvětlujících proměnných. Na druhé straně však sledování mzdových průměrů podle profesních kategorií, na rozdíl od individuálních dat (srv. varianty II a I v tab. 1), vede k určitému zkreslení, a to ve smyslu podcenění konstitutivních rysů každého z obou systémů a tedy i podcenění rozsahu systémových rozdílů.

⁸) Například na počátku 80. let činil podíl 9. (nejvyššího) a 1. (nejnižšího) decilu 2.47 v Československu, 2.75 v Maďarsku, 2.58 v Polsku, 5.12 v Rakousku a 5.31 ve SRN.

⁹) Nivelizační tendence a jejich zdroje ve válečném a poválečném období podrobně zkoumal Jiří Maňák [1967].

¹⁰) Zatímco decilový podíl mezd a platů v předválečném Československu může být odhadnut na 1:8, v roce 1948 to bylo okolo 1:5 a v roce 1953 okolo 1:3. Když v roce 1959 Statistický úřad zahájil periodická šetření mezd, decilové rozpětí činilo 1:2.45 a od té doby se již nezměnilo.

¹¹) V čsl. šetření byla proměnná profese klasifikována na 99 kategorií. Na základě detailních údajů o výdělích ve Francii [Pohl et al. 1983] jsme odhadli pro každou kategorii mzdu, jakou by asi dosáhla ve Francii. Pro účely porovnání používáme i pro Československo průměrných mezd jednotlivých kategorií. Nejde tedy o mezinárodní komparaci jako takovou, nýbrž o jeho simulaci porovnáním změn hodnot jediné proměnné (mzdy) na stejném souboru.

Tabulka 1. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd mužů v Československu a Francii

Nezávisle proměnná	Varianty mzdy		
	I	II	III
Specifické odchylky (v % průměru):			
Vzdělání			
základní	-7.3	-4.3	-8.1
vyučení	-1.3	-2.2	-5.2
středoškolské	0.7	1.3	5.6
vysokoškolské	16.5	12.7	23.0
Pozice v řízení			
žádný podřízený	-5.9	-1.2	-3.1
nižší vedoucí	9.7	2.1	5.4
vyšší vedoucí	21.9	4.5	10.9
Účast ve výrobě			
ano	3.5	2.1	-0.6
ne	-4.5	-2.7	0.8
Manuální práce			
ano	0.2	-2.4	-10.2
ne	-0.4	4.3	18.6
Práce v zemědělství			
ano	-3.8	-2.8	2.5
ne	0.4	0.3	0.3
Koeficienty eta			
Vzdělání	.27	.41	.62
Pozice v řízení	.37	.30	.45
Účast ve výrobě	.06	.00	.21
Fyzická práce	.22	.38	.66
Práce v zemědělství	.05	.07	.02
Koeficienty beta			
Vzdělání	.20	.28	.28
Pozice v řízení	.32	.12	.15
Účast ve výrobě	.12	.13	.02
Manuální práce	.01	.18	.39
Práce v zemědělství	.04	.05	.02
R ²	.18	.22	.50

Prameny: TSS-1984 (N=5657), Pohl a d. 1983.

Varianty závisle proměnné "mzda":

I - mzdy jednotlivců v Československu

II - průměrné mzdy profesních skupin v Československu

III - odhady mezd profesních skupin ve Francii 1976

Směr rozdílů (srv. varianty II a III v tab. 1) je však z porovnání zřejmý: 1. vzdělání produkuje ve Francii nejen daleko větší výdělkové difference, ale již samo o sobě vysvětluje 38% variance - v ČSFR 17% (měřeno pomocí eta²); 2. pozice profese v hierarchii řízení je naopak významnější v Československu; 3. dimenze

"produktivního" charakteru práce má v obou zemích nestejný vliv (v Československu mnohonásobně vyšší) a zároveň protikladný (tj. v ČSFR pozitivní, ve Francii negativní); 4. zatímco odlišení fyzické a duševní práce představuje ve Francii první a nejdůležitější dimenzi mzdové diferenciace (jež jen sama o sobě vysvětluje 44% variance), v Československu generuje rozdíly nepoměrně menší a v individuální rovině (viz varianta I) dokonce skoro nulové.

Systémové charakteristiky mzdové diferenciace v Československu můžeme vykládat ve stratifikační perspektivě jako v něčem zmenšenou (typický příklad: vzdělání), v něčem akcentovanou (příklad: pozice v řízení) a v něčem deformovanou (příklad: rozdíl manuální a nemanuální práce) obměnu západního, tj. z tržní ekonomiky odvozeného systému. Měli bychom však spíše hledat "autentickou" perspektivu divergence jakožto výraz politicky a ideologicky založených preferencí materiální výroby, fyzické práce a řídicích pozic. Z tohoto hlediska zjištěné charakteristiky plně odpovídají logice hrazení reprodukčních nákladů pracovní síly:

- neexistuje-li cena práce, není ani třeba rozlišovat odlišný produktivní přínos manuální a duševní aktivity;
- práce ve výrobě je namáhavější, tedy reprodukce pracovních sil je zde proto spojena s vyššími náklady;
- rozdíly vzdělanostních kategorií je nutné udržovat jen na úrovni postačující k pokrytí nákladů studia a ušlého výdělku daného pozdějším nástupem do zaměstnání.

Pokud jde o vyšší ohodnocení řídicí pozice, máme co dělat s opačnou stranou polárního vztahu vykořisťovaný-vykořisťující. Jde o podíl na zisku, který byrokraté a manažeři dostávají za funkční pozici, příslušnost k vládnoucí vrstvě a loajalitu. Tento podíl se však zdaleka nevyčerpává platem, nýbrž zahrnuje i jiné výhody - to je aspekt obecného distribučního systému, kterým se budeme zabývat na jiném místě.

Do tohoto srovnání jsme (pro absenci údajů) nemohli zahrnout velmi důležité demografické charakteristiky. Z jiných porovnání však víme, že v zemích státního socialismu má faktor pohlaví nesrovnatelně větší váhu než v tržních ekonomikách.¹² Nasvědčuje to inferiorní úloze výdělku ženy, který je pouze nutným komplementem rodinného příjmu a nikoli skutečným oceněním její práce. Dokumentovali jsme také [Večerník 1986] větší význam věkové křivky a její posunující se vrchol do stále pozdějšího věku. Ten lze interpretovat současně v logice reprodukčních nákladů i podílu na moci: jednak je respektován pohyb životních nákladů daný dospíváním dětí, jednak si "generace u moci" přilepšuje z peněz poskytovaných za pozice a loajalitu.

¹² Již dříve [Večerník 1986] jsme pro porovnání využili dat za USA, SRN a Francii publikovaných M. Hallerem, které jsme doplnili údaji za Československo a Maďarsko. Váha faktoru pohlaví (měřeno koeficientem beta) byla u nás až dvojnásobná vůči západním zemím a váha faktoru kvalifikace a profesní pozice až poloviční. Podobné výsledky přineslo i srovnání se šetřením mezd v 8 zemích EHS [Vassille 1989], které budeme publikovat na jiném místě.

Tabulka 2. Mnohonásobná klasifikační analýza mezd v Československu v letech 1970-1984

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	1970	1978	1984	1970	1978	1984
Průměrná mzda	2092	2635	2941	2092	2635	2941
Odchylky od průměru v %						
Pohlaví:						
Muž	17.1	19.5	19.3	15.8	17.9	17.8
Žena	-23.9	-22.2	-20.4	-22.0	-20.4	-19.2
Vzdělání:						
základní	-13.2	-15.0	-15.5	-9.8	-9.7	-13.1
vyučení	3.1	1.5	1.7	-3.0	-0.4	-3.8
nižší odborné	-0.2	-5.1	-2.6	2.3	1.2	8.5
středoškolské	5.4	4.1	1.6	9.4	7.6	-0.9
vysokoškolské	45.4	41.9	26.1	38.9	34.9	25.5
Věk:						
20-29	-12.8	-14.4	-13.4	-11.0	-14.4	-14.8
30-39	2.9	1.5	0.2	1.1	1.3	0.6
40-49	7.3	3.9	6.4	7.6	5.7	8.5
50-59	5.9	7.7	5.8	5.0	5.6	6.0
Sektor práce:						
primární	-4.1	-0.6	3.2	-5.5	-4.5	-0.2
sekundární	1.7	3.3	5.6	1.5	2.5	4.0
terciární	-3.6	-5.7	-7.8	-1.9	-0.7	-2.2
kvarterní	-0.8	-2.3	-5.7	-2.0	-3.2	-6.1
Koeficienty eta/beta:						
Pohlaví	.52	.53	.53	.48	.49	.49
Vzdělání	.36	.35	.29	.31	.29	.29
Věk	.22	.20	.20	.19	.20	.23
Sektor práce	.05	.09	.16	.06	.07	.11
R ²	.40	.39	.40			

Prameny: Mikrocensus 1970, TSS-78, TSS-84.

Bohužel, genezi distribučního systému a měnící se váhu jednotlivých faktorů individuální diferenciaci nelze sledovat v celém rozsahu socialistické periody. Můžeme tak ale učinit alespoň pro období po roce 1968, jež bylo v mnohém návratem do prvních, "revolučních" let. Jak plyne z analýz uvedených v tabulce 2, v letech 1970-1984 se v základních faktorech mzdové diferenciaci buď stabilizují, nebo i posilují její hlavní systémové rysy, konkrétně: 1. neměnnost specifického rozdílu mezi výdělkem mužů a žen; 2. permanentní transfer mezi věkovými skupinami, a to ve prospěch starších a v neprospěch mladších pracovníků; 3. zmenšování rozdílů mezi různými úrovněmi vzdělání; 4. pokračující mzdové zvýhodnění výrobního sektoru. Všechny tyto tendence lze vysvětlit jako materiální kompenzaci kategorií

pracujících s vyššími reprodukčními náklady, a to v podmínkách pomalu rostoucí, později stagnující a nakonec i klesající reálné mzdy.

Domníváme se, že marxistický princip "každému podle práce", který v podstatě odpovídá marginalistickému principu odměňování obecně uplatňovanému v tržních ekonomikách, zůstal u nás jen v rovině ideologického postulátu. Koincidence pozorovaných charakteristik pokud jde o faktory mzdové diferenciace nasvědčuje působení zcela protikladného systému, který je založen na apropriaci podstatné části produktu práce, jež - více nebo méně - přesahuje nutné náklady reprodukce pracovní síly.

2. Rodina - neproduktivní nebo ekonomicky přetížena jednotka?

Rodinná domácnost je přirozeným prostředím reprodukce člověka jako bytosti biologické, ekonomické i sociální. V ní a skrze ni jsou vynakládány výdaje potřebné na jeho reprodukci jakožto pracovní síly, v ní se realizuje spotřeba této reprodukci sloužící. Jedním aspektem analytické optiky vykořisťování spjatým s rodinou, o němž jsme se již zmínili, jsou platy žen, mající trvale inferiorní a v podstatě jen komplementární povahu. Mzdová regulace a nivelizace byla orientována na jejich nucený odchod z domácnosti a na zapojení do formální ekonomiky. Přes výrazný kvalifikační a profesní vzestup ženské složky pracovních sil, který v minulém období nepochybně proběhl, i přes jejich zapojení do fyzicky namáhavých a duševně náročných činností se rozdíly průměrných výdělků mužů a žen dlouhodobě udržují na neměnné hladině 66-68% (mzda žen v % mzdy mužů). Důvody tedy zřejmě nejsou povahy čistě ekonomické nebo kvalifikační, nýbrž spíše povahy sociální, které pak můžeme interpretovat buď jako důvody potřeby, nebo jako důvody nezbytně nutných nákladů. Protože jednotkou hospodaření je domácnost, jsou tyto náklady vztaženy k rodinnému rozpočtu, v němž je přínos ženy považován za nezbytný, leč sekundární. Je-li žena rozvedená, její plat je - za ostatních okolností stejných - výrazně vyšší.

Na ekonomicko-sociální hodnocení "druhého příjmu" bezprostředně navazuje další aspekt, totiž způsob formování celého "příjmového balíku", jímž rodina disponuje. Příjmy domácností jsou určeny výdělky aktivních osob, dávkami ze společenských fondů a především pak složením domácnosti, tj. relací aktivních a závislých členů - důležitý je nejen jejich podíl, ale také to, který zdroj se nejvíce podílí na příjmové diferenciaci. Za nejdůležitější bychom měli považovat, jak funguje transmise mezi osobními a rodinnými příjmy, tj. jaká je korelace mezi mzdou a příjmy domácností (event. příjmy na hlavu či na spotřební jednotku). Těsnost závislosti se velmi liší v centrálně řízených a tržních ekonomikách. Bohužel však, statistika obou typů diferenciace zůstává tvrdošíjně oddělena, stejně jako studium obou. V poměrně unikátním porovnání československých a francouzských údajů jsme ukázali [Večerník 1986], že korelace mezi příjmem jednotlivce (respondenta) a domácnosti (příjmem na spotřební jednotku) je ve Francii několikanásobně vyšší než v Československu.¹³ Obecně můžeme říci, že zatímco

¹³ Pro porovnání jsme použili jedinečnou tabulku publikovanou Choquetem and Baudelotem [1981], v níž byly (podle decilových skupin) korelovány osobní příjmy respondenta a příjmy na

v západních zemích je hlavním zdrojem diferenciací rodinných příjmů diferenciací příjmů osobních, pak v zemích státního socialismu to může být buď velikost a demografické složení domácnosti (což ukazují údaje za Československo), nebo příjmy z neformální ekonomiky (což ukázala srovnatelná analýza za Maďarsko).¹⁴

Srovnáváme-li variabilitu výše celkového příjmu a velikosti domácnosti, zjišťujeme rovněž zajímavé skutečnosti (viz tab.3). Pokud jde o příjmy domácností, Československo vcelku zapadá do kategorie nejméně nerovných západoevropských zemí (jako je SRN nebo skandinávské země). Geneze podobných veličin je ovšem jiná: v ČSFR jde jednak o důsledek propasti mezi příjmovou situací domácností zapojených do ekonomické aktivity a domácností důchodců, jednak o důsledek zmíněné velké závislosti příjmů na počtu vydělávajících osob v domácnosti. To se také ukazuje ve srovnání variability příjmů na hlavu, která je u nás daleko menší. Úzké sepětí velikosti domácnosti s výší jejího příjmu je logicky doprovázeno slabou vazbou mezi příjmy domácností a na hlavu. Jak ukazují poslední řádky v tabulce 3, uvedený "demografický profil" formování příjmů domácností se navíc v období po roce 1968 značně posílil.

Také minulý vývoj souvislostí mezi hladinou mezd a příjmů na obyvatele měl v Československu dosti zvláštní charakter. Především, absolutní distance mezi průměrnou mzdou a příjmem na jednoho obyvatele se dlouhodobě skoro nezměnila. Jestliže se nezměnila distance absolutní, znamená to, že značnou dynamiku naopak zaznamenala distance relativní. Svoji roli zde sehrálo rozšíření sociálního zabezpečení na celou populaci, nicméně hlavním faktorem bylo neustálé zmenšování míry redistribuce uvnitř domácností: počet dětí se snižoval a počet aktivních osob rostl. Tímto způsobem rodina částečně kompenzovala rozpor mezi tempem růstu potřeb a příjmů. Její angažmá v ekonomické reprodukci se zvyšovalo stejným tempem, jak klesala její možnost být normální cestou a v harmonii individuálních a společenských zájmů odpovědný za vlastní životní úroveň. Dále:

spotřební jednotku v jeho rodině. Stejnou tabulku jsme vytvořili i pro Československo a propočítali statistické charakteristiky: koeficient Gamma činil 0.45 ve Francii a 0.16 v Československu.

¹⁴) Pearsonův korelační koeficient mezi individuálním výdělkem a příjmem na hlavu byl v Československu (1978) 0.20 a v Maďarsku (1981) 0.22. Standardizované regresní koeficienty pro příjem na hlavu jakožto závisle proměnnou činily v těchto letech:

	ČSFR	Maďarsko
celkový příjem domácnosti	0.26	0.65
složení domácnosti	0.66	0.28

Převaha demografických faktorů v ovlivnění diferenciací příjmů na hlavu v Československu je dána malým rozpětím příjmové diferenciací. V Maďarsku pozorujeme stejnou korelaci mezi platem a příjmem domácnosti, avšak obrácený vliv příjmu domácnosti a demografických faktorů na příjem na hlavu. Vysvětlení nalézáme ve "skrýtem" vlivu neformální ekonomiky. Se započtením tohoto vlivu je situace v Maďarsku mnohem bližší poměrům v západních společnostech.

stejná tendence se projevila i ve značně divergentním vývoji diferenciacie obou typů příjmu. Zatímco relativní diferenciacie mezd zůstala dlouhodobě nezměněna od poloviny 50. let, diferenciacie příjmů na hlavu se i potom výrazně zmenšila. Vysvětlení lze hledat především v prosazující se stejnorodosti složení domácností, kdy stále více rodin přijímalo uniformní model 2+2 nebo 2+1 (dva aktivní členové, jedno nebo dvě děti).

Tabulka 3. Standardní odchylky logaritmu disponibilního příjmu (D), logaritmu velikosti domácnosti (S) a logaritmu příjmu na hlavu (P); korelace mezi D a S (rDS) a mezi D a P (rDP)

Země	Standardní odchylky			Korelace	
	D	S	P	rDS	rDP
Austrálie	0.719	0.536	0.686	0.434	0.709
Kanada	0.664	0.531	0.637	0.449	0.668
SRN	0.566	0.527	0.529	0.534	0.538
Izrael	0.574	0.567	0.657	0.339	0.582
Holandsko	0.613	0.480	0.686	0.231	0.732
Norsko	0.558	0.556	0.501	0.595	0.454
Švédsko	0.545	0.568	0.454	0.667	0.365
Švýcarsko	0.602	0.595	0.618	0.484	0.538
V. Británie	0.608	0.513	0.517	0.586	0.595
USA	0.772	0.563	0.755	0.394	0.729
Československo	0.577	0.514	0.378	0.766	0.485
Československo (pouze domácnosti s EA osobou v čele)					
1970	0.326	0.346	0.342	0.485	0.465
1978	0.335	0.374	0.343	0.535	0.394
1984	0.370	0.445	0.343	0.660	0.222

Pramen: Buhman et al. 1988, Šetření třídní a sociální struktury 1984.

Skutečný stav věcí tedy odporuje proklamované tezi o eliminaci ekonomické funkce rodiny. Ve skutečnosti byla tato její funkce rozvinuta do nebývalé šíře a rodina byla podrobena rozsáhlému vykořisťování. Poukázali jsme zatím jen na jeden okruh, kterým byl systém tzv. extenzivní zaměstnanosti, tj. zapojení všech "práceschopných složek" do ekonomické aktivity. Druhý, neméně významný okruh však představuje přenesení části výroby a řady služeb na rodinu, a to samozřejmě bez sebemenšího transferu prostředků či vytvoření odpovídajících podmínek. V rámci tzv. svépomoci začaly rodiny samy řešit bytový problém, samy pokrývat nedostatek služeb, naučily se vlastní dodatečnou aktivitou nahrazovat chybějící obchody a řemesla. Jestliže odhady o rozsahu ekonomických aktivit realizovaných v neformální ekonomice se v západních zemích pohybují mezi 15-25% evidovaného národního důchodu, pak u nás to musí být mnohem více. V porovnání s vyspělými tržními ekonomikami jsou totiž ekonomické aktivity rodiny u nás: 1. obsahově mnohostrannější (uvážíme-li rozsah potřeb uspokojovaných mimo trh, objem naturální směny zboží, služeb a informací), 2. pracovně mnohem náročnější

(posuzujeme-li energii a dobu jim věnovanou) a 3. nezbytné již pro dosažení elementárního životního standardu (vezmeme-li jen příklad získávání bytů).

Konečně třetí okruh rodinných ekonomických aktivit představuje "produkce nových pracovních sil", tj. výchova dětí. Je příznačné, že dominantou rodinné politiky byla doposud politika populační, že největší pozornost byla soustředěna na samotnou natalitu. Pokrytí potřeb školních a dospívajících dětí, z hlediska časového i materiálního jistě neméně náročné, bylo již ponecháno cele na rodině. Jednostranné a neúměrné zatížení rodiny existenčními starostmi nutně vedlo k podlomení jejích funkcí výchovných, kulturních a socializačních. Došlo k paradoxnímu vývoji, kdy na rodinu byly položeny vyšší požadavky právě v oblasti, v níž je zastupitelná, tj. v oblasti ekonomické. Naopak tam, kde je rodina nezastupitelná, tj. v oblasti morální, socializační a enkulturační, měla být zastoupena "společností", a proto zde byla její činnost skoro znehybněna. Ve skutečnosti se však vytvořilo vakuum, pole nikoho, neustálých improvizací a stále tíže řešitelných problémů. Za ideologickým štítem o přenesení ekonomických i dalších funkcí rodiny na společnost byla rodina fakticky plně zatažena do problémů ekonomické reprodukce a na ni byly přeneseny důsledky nekompetentního, neodpovědného a ztrátového hospodaření - těžko tu nehovořit o vykořisťování, ať v úzkém či širším smyslu slova.

3. Vyrovnávání materiálních podmínek nebo jejich stlačení na úroveň elementárních potřeb?

Pokusili jsme se ukázat, že jak vazba mezi pracovním výkonem a odměnou, tak propojení osobních a rodinných příjmů byly ve státním socialismu zpřetrhány a podřízeny hledisku nákladů reprodukce namísto hlediska podílu na produktu. Totéž se týká i vztahu mezi příjmy a spotřebou. Podíváme-li se na celkovou situaci, tedy rozpočet průměrné československé domácnosti je zatížen potřebami první nezbytnosti mnohem více než odpovídá stupni ekonomického rozvoje společnosti (viz tab. 4). Ve skutečnosti je však podíl základních potřeb ve spotřebě ještě vyšší než vyplývá z porovnání, a to díky rozsáhlému cenovému transferu. Normální symetrie mezi úrovní příjmů a stupněm naplnění potřeb je ve státním socialismu porušena: stát - prostřednictvím svých ideologů a byrokratů - rozhoduje o tom, které potřeby mají přednost a které jsou zbytné, uspokojení kterých je třeba zvýhodnit a kterých omezit.

Čím výše byla daná potřeba umístěna v hierarchii potřeb řadící je od krátkodobých k dlouhodobým, tím větší byla i disparita mezi peněžním výdajem a skutečnou spotřebou daného zboží. Cenová struktura tak posilovala spotřebitelskou preferenci potravin a reprodukci na úrovni základních potřeb vůbec, přičemž kladla překážky nebo i blokovala preference orientované na moderní předměty vybavení domácnosti a zařízení bytu. To byl také jeden z významných důvodů jednak pomalé změny rodinného rozpočtu v minulosti, jednak jeho malých rozdílů mezi sociálními i vzdělanostními skupinami. Státní regulace působila protisměrně k Engelovu zákonu, podle kterého se s rostoucím příjmem snižují výdaje na stravování, a ztěžovala uspokojování potřeb přesahujících elementární polohu.

Tabulka 4. Průměrný rozpočet domácností v některých západních zemích, v Československu a v Maďarsku

	SRN	Francie	Itálie	Holandsko	Belgie	V. Británie
GNP ¹⁵	9795	9688	7164	9036	9228	7975
Stravování	18.16	25.53	34.60	20.50	21.53	26.07
Odívání	8.10	8.42	10.45	8.16	7.68	7.96
Bydlení	19.40	14.77	15.60	21.83	24.47	19.10
Vybavení	9.07	9.94	7.96	8.77	8.34	7.61
Lékařská péče	4.59	5.60	1.24	9.02	3.19	0.71
Doprava	15.33	17.42	13.05	12.43	10.64	14.11
Rekreace	7.33	6.84	5.53	9.41	6.52	7.67
Ostatní	18.01	11.48	11.57	9.87	17.62	16.78
Celkem	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

	Irsko	Dánsko	Španělsko	Řecko	ČSFR	Maďarsko
GNP ¹⁵	4929	9598	6131	4383	7424	5765
Stravování	28.32	20.84	31.91	31.45	36.35	43.85
Odívání	8.64	5.26	8.48	11.54	11.70	11.83
Bydlení	13.13	32.52	18.80	18.63	11.78	11.83
Vybavení	6.53	6.02	7.48	7.94	7.20	7.98
Lékařská péče	1.43	1.30	2.35	4.60	0.29	1.18
Doprava	14.39	12.22	13.60	9.99	10.39	9.88
Rekreace	8.06	7.18	6.72	4.78	6.10	6.14
Ostatní	19.50	14.65	10.66	11.06	16.19	7.31
Celkem	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.0

Prameny: Rodinné rozpočty v zemích EHS (okolo roku 1980), československé (1986) a maďarské (1985) rodinné účty.

Cenový transfer představuje přímou instituční intervenci státu do relace mezi příjmy a spotřebou. Sám je však jen jednou částí širších systémových podmínek, které porušují přímou vazbu nejen mezi individuálními a rodinnými příjmy, ale i mezi příjmy a spotřebou vůbec. Jde o to, že v podmínkách malé příjmové diferenciaci a velkého zatížení rozpočtů domácností základními potřebami je relativní váha příjmového faktoru nutně nízká. Pomocí analýzy variance jsme sledovali vliv příjmů, demografické situace a dalších charakteristik domácnosti na typické okruhy peněžních výdajů (viz tab. 5).¹⁶ V kontextu různých faktorů se vliv příjmové úrovně ukazuje jako značně problematický.

¹⁵) GNP v US \$ v roce šetření (Summers, Heston 1988).

¹⁶) Výdajové okruhy jsme pro analýzu rozčlenili takto: 1. potraviny a nápoje (bez restauračního stravování); 2. odívání a obutí; 3. veškeré provozní náklady bydlení včetně oprav a stavebního materiálu; 4. nákupy předmětů pro zařízení bytu a domácnosti; 6. doprava (včetně nákupů vozidel a pohonných hmot) a spoje; 7. rekreace, zábava, vzdělání a kulturní služby. V analýze variance sledujeme specifické odchylky od průměru (při kontrole vlivu

I když podíl výdajů na potraviny klesá s přechodem k vyššímu příjmu velmi rychle, význam ekonomického faktoru je přece jen převážen hledisky demografickými (počet dětí a věk hlavy domácnosti). Totéž, ještě výrazněji, platí pro výdaje na odívání. Paradoxně obrácený je čistý vliv příjmů na výdaje pro bydlení (vzaté v celém jejich souhrnu): chudí u nás platí na bydlení víc. Dokonce ani pro výdaje na vybavení domácnosti není příjem rozhodujícím kritériem. Za prvé jsou soustředěny do první etapy rodinného života, za druhé jako silný limitující faktor zde působí počet dětí. Příjmy jsou ovšem dominantním hlediskem pro výdaje na dopravu, kde je naopak jejich úloha zdůrazněna velkým zatížením těchto výdajů daní z obratu: rozpočet zde představuje nikoli iniciující, nýbrž limitující faktor. Specifickou povahu mají výdaje na rekreaci a kulturu, kde vliv příjmových i demografických charakteristik je převážen faktory sociálními a územními.

Přihlédneme-li k váze jednotlivých výdajových okruhů v celkovém rozpočtu domácností, je převaha demografického modelu spotřeby nad modelem příjmovým či sociálně ekonomickým evidentní. Také v transferu příjmů do spotřeby se tedy projevuje logika elementárních potřeb, reprodukce pracovních sil a jejich primárního rodinného zázemí. V porovnání mezi zeměmi Východu a Západu se tato specifika projevuje naprosto jednoznačně.¹⁷

4. Závěr a diskuse

Propojení mezi kvalifikací, profesní pozicí a pracovním výkonem člověka na straně jedné a mezi životní úrovní jeho rodiny na straně druhé není ve státním socialismu zdaleka přímé. Tato vazba je naopak velmi složitě zprostředkována řadou centrálně kontrolovaných struktur, tj. přísnou regulací zaměstnanosti, mezd, voluntaristickou tvorbou cen a kontrolou obchodu. Jde nikoli o naplnění, nýbrž o popření Marxova postulátu "každý podle svých schopností, každému podle jeho práce". Z toho vyplývá i protikladný charakter distribučního systému v tržním hospodářství a státním dirigismu. Zatímco v prvním vzniká logické propojení distribučních segmentů představovaných diferenciací mezd, rodinných příjmů, spotřeby a majetku, v druhém jsou jejich vazby zpřetrhány exogenními intervencemi nebo dokonce i převráceny.

ostatních charakteristik). Čistý vliv dané proměnné souhrnně vyjadřují koeficienty beta. Podíl variance vysvětlené sledovanými charakteristikami měří $R^2 \cdot 100$.

17) Vzhledem k nedostatku místa se komparativnímu hledisku budeme věnovat na jiném místě. Jde o porovnání vlivu sociální demografické a příjmové kategorizace na diferenciaci výdajů, které jsme provedli na datech z 10 zemí EHS, Československa a Maďarska. Podle něj patří diferenciaci výdajů podle demografických typů domácností u nás k největším v Evropě.

Tabulka 5. Faktory výdajů dělnicko-zaměstnaneckých domácností
v Československu (pouze úplné rodiny)

	Potraviny	Odívání	Bydlení	Vybavení	Doprava	Rekreace
Podíl výdajů	22.9	9.2	7.0	5.7	6.4	4.9
Adjustované odchylky od průměru						
Vzdělání muže:						
základní	1.88	-.09	.04	.08	-1.08	-.87
nižší odborné	.57	-.27	.11	-.16	-.14	-.40
středoškolské	-.57	.07	-.15	.07	.40	.24
vysokoškolské	-1.20	.60	.02	.24	.02	.98
Velikost obce:						
do 5 000	1.46	.32	-.64	.63	.47	-.69
5-10 000	-.19	.15	.16	.23	-.23	-.47
10-50 000	-.59	-.09	.11	-.18	-.35	-.06
nad 50 000	-.19	-.16	.13	-.28	.12	.58
Věk muže:						
do 29	-1.68	-.12	-.13	3.03	1.01	-.28
30-39	-1.32	-.36	.19	.38	.36	.39
40-49	.31	.21	-.10	-.81	-.57	-.05
50-59	2.37	.33	-.10	-.92	-.28	-.41
Počet dětí:						
0	-3.46	-.94	-.17	1.24	.21	-.41
1	.12	-.02	.08	-.09	.17	.07
2	2.20	.72	.07	-.94	.05	.27
3	4.66	.98	.16	-1.00	-1.40	.35
Národní území:						
ČR	.22	-.30	-.10	.13	.34	.35
SR	-.54	.74	.25	-.32	-.84	-.87
Kvintil celkového příjmu domácnosti:						
1	5.20	1.14	2.33	-2.15	-3.03	.10
2	2.40	.21	.38	-.65	-.95	-.32
3	-.18	-.06	-.39	-.10	-.52	.11
4	-2.20	-.27	-.83	.89	.05	.26
5	-5.16	-1.01	-1.47	2.00	4.46	-.17
Koeficienty beta:						
Vzdělání muže	.12	.08	.03	.02	.06	.15
Velikost obce	.09	.05	.08	.05	.04	.14
Věk	.21	.07	.04	.19	.07	.09
Počet dětí	.38	.19	.03	.15	.06	.08
Národní území	.05	.12	.04	.03	.08	.15
Příjem domácnosti	.49	.18	.34	.22	.35	.06
R ²	.27	.18	.12	.07	.32	.09

Pramen: Rodinné účty 1986

V tržním systému jsou rozdíly osobních příjmů hlavním zdrojem diferenciací příjmů domácností a ta se pak bezprostředně promítá do struktury spotřeby.

V centralistickém systému se korelace mezi pracovním příjmem aktivních členů a příjmy jejich domácnosti blíží nule a základní spotřební rozhodnutí jsou podmíněna demografickou situací rodiny mnohem víc než samotnými příjmy. Všudypřítomný stát si ve všech segmentech rozdělování vybírá svoji daň a stlačuje životní úroveň domácností na základní reprodukční úroveň. Její dosažení je subvencováno a dotováno, její přesazení je však zatěžováno a zdaňováno. Podmínkou reprodukce rodiny je zároveň maximum pracovního nasazení, absence volby mezi penězi a časem, mezi nižší (stále však únosnou) životní úrovní a časovou pohodou ve prospěch rodinného života a dětí.

Většina naše argumentace byla zatím opřena o materiály relativní povahy, tedy o distribuce a jejich faktory. Zde je na místě námitka, že transmise individuálního úsilí do konečného spotřebního efektu je sice slabá, nicméně o vykořisťování nemůže být ani řeči, neboť mzdy už dávno přesáhly náklady elementární reprodukce. Kdybychom použili absolutní kritéria minima, chudoby a subsistence, věc by se určitě jevila jinak! Jenže zde se musíme znovu odvolat na Marxovo zdůraznění "historického a morálního prvku" v určení spotřebního koše nezbytného pro reprodukci pracovní síly. V této logice bychom měli tedy použít spíše subjektivního přístupu k otázce minima, tak jak je běžně používán v západních zemích.

V tomto směru je dokumentace sporná a zatím dosti skromná - pro terénní výzkum chudoby byly doposud dveře pevně zavřeny. Z poslední doby však můžeme použít dvě zajímavé indikace. Za prvé, ve výzkumu ekonomických očekávání v roce 1990 dotázaní uvedli, že minimální čistá mzda by měla činit v průměru 2655 Kčs měsíčně.¹⁸ Přitom průměrná čistá mzda v roce 1989 se rovnala 2620 Kčs. Obě veličiny jsou tedy stejné a navíc i rozptyl obou je velmi malý. Za druhé, ve výzkumu postojů k chudobě určilo 25% dotázaných životní minimum na úrovni vlastního příjmu a 42% jej stanovilo výše než kolik jejich příjem aktuálně činí. Chudoba není ve vědomí spojována s problémy v zajištění základních potřeb, nýbrž její pocit vzniká v konfrontaci s dovolenou, nákupem předmětů pro vybavení domácnosti a pro volný čas apod.¹⁹ Uvedené údaje naznačují, že populace vskutku nehodnotí aktuální průměrný životní standard jakožto přesahující úroveň elementární reprodukce. Připomeňme znovu, že i tato reprodukce má svoji relativitu vztahenou ke společnosti a kulturnímu kontextu.

Výklad distribučního systému státního socialismu, opřený o Marxův výklad kapitalistického mechanismu vykořisťování, musíme považovat jen za jednu z otevřených hypotéz. Popravdě řečeno, na každý složitý společenský jev se lze dívat z různých stran a v každém z nich mohou nalézt své uplatnění různá výkladová schémata, a to paralelně, komplementárně, nebo i konkurenčně. Ve všech třech polohách může být použita i naše hypotéza o vykořisťovacím

¹⁸⁾ Výzkum by proveden Střediskem empirických výzkumů Sociologického ústavu ČSAV v květnu 1990 na souboru 1650 dotázaných. Otázka zněla takto: Kolik by podle Vás měla činit měsíčně minimální čistá mzda (tj. nejnižší přípustná)?

¹⁹⁾ Výzkum provedl Institut pro výzkum veřejného mínění při FSÚ na souboru 1325 osob starších 15 let. Čerpáme zde z materiálu, který z jeho výsledků vypracoval doc.ing. Miroslav Híršl, CSc.

charakteru distribučního systému a tak může být prověřována v porovnání s jinými. Které jiné to mohou být?

Již jsme se zmínili o aplikaci stratifikační hypotézy, podle které státní socialismus - v daných historicko-kulturních podmínkách - pouze modifikuje obecný vzorec funkčně hierarchicky uspořádaných společností. Nejde tedy o něco radikálně nového, nýbrž jen pozměněného či deformovaného. Například mzdová diferenciacie je obměnou téže v tržních ekonomikách, jen všechny rozdíly jsou tu menší. K tomuto pojetí stojí naše hypotéza v konkurenčním vztahu, protože z ní vyplývá podstatně odlišná povaha distribučního systému. Může být ovšem chápána i paralelně, pokud budeme vyhledávat a indikovat segmenty společnosti, kde převládá ten či onen mechanismus.

Můžeme ovšem uvažovat i o jiném, "státně paternalistickém" výkladu distribučního mechanismu, který byl v podstatě neustále přítomen v ideologii rozdělování: stát nebere, stát dává; stát nevykořisťuje, stát pečuje. Vzpomeneme-li na první explicitní formulaci úkolů "welfare state", předloženou v roce 1942 sirem Williamem Beveridgem, pak všechny podstatné momenty jsou tu přítomny: systém státní péče zahrnuje celou populaci, je jednotný a jednoduchý, pro všechny uniformní a centralizovaný. Jeho cílem je "osvobodit člověka od potřeb". K témuž paradoxně a z druhé strany dospěl také státní socialismus, v kombinaci ekonomické a sociální politiky. Systém distribuce je zde totiž nerozlučitelně spjat se systémem redistribuce, ekonomická a sociální kritéria rozdělování tu nejsou oddělena, nýbrž propletena. Zaměstnanecká a mzdová politika, obě proklamativně a intencionálně ekonomické, plní i funkce sociální; státní bytová politika, ve svých záměrech hlavně sociální, slouží v prvé řadě územní a odvětvové alokaci pracovních sil. Přitom sociální kritéria se paradoxně uplatňují častěji jako "strop", než jako "podlaha" materiálních nároků, bohužel už nejen v systémové rovině, ale i ve společenském vědomí.

Z mnoha hledisek se tedy ukazuje, že typ společnosti, z něhož pozvolna vystupujeme, je velmi specifický a že naše poznání je velmi nedostatečné i tam, kde máme k dispozici hojnost empirických dat. To se týká se především mechanismů, které se hluboce vkořenily do sociálního a ekonomického života i do společenského vědomí. Musíme usilovat o jejich pochopení už jen proto, že rezistence takových mechanismů může ještě poskytnout mnohá překvapení. Hledáme-li vysvětlení pro minulost, budoucnosti se nevzdalujeme, nýbrž přibližujeme.

Literatura:

- Baron, J.N., Bielby, W.T. 1980. Bringing the firms back in: stratification, segmentation and organization of work. *American Sociological Review* 45:737-65.
- Baudelot, Ch., Choquet, O.. 1981. Du salaire au niveau de vie. *Economie et Statistique*, N. 139.
- Bourdieu, P. 1979. *La distinction*. Paris: Minuit.
- Buhman, B. Rainwater, L., Schmaus, G., Smeeding, T.M. 1988. Equivalence scales, well-being, inequality and poverty: sensitivity estimates across ten countries using the Luxembourg income study database. *The Review of Income and Wealth*, 34, N. 2.

- Curtis, R. F. 1986. Household and Family in Theory on Inequality. *American Sociological Review* 51, 168-183.
- Doeringer P. Gordon D.M. 1972. Theories of Poverty and Underemployment. New York.
- Granovetter, M. 1981. "Towards a sociological theory of income differences", in: I.Berg (ed.), *Sociological perspectives on labor markets*. New York: Acad. Press.
- Inglehart, R. 1977. *The silent revolution*. Princeton University Press.
- Machonin, P. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epona.
- Maňák, J. Problematika odměňování české inteligence v letech 1945-1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace). *Sociologický časopis* 5/1967.
- Marx, K. 1954. *Kapitál I*. Praha, SNTL.
- Pahl, J. 1980. "The Allocation of Money and the structuring of Inequality within Marriage". *Sociological Review* 31, No. 2.
- Pohl, R., Soleilhavoup, J., Ben Reziq, J. 1983. *Formation, mobilité sociale, salaires*. Paris: INSEE.
- Roemer, J.E., 1982. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Harvard University Press
- Sewell, W.H., Hauser, R.,M. 1975. *Education, occupation and earnings*. New York: Academic Press.
- Summers, R., Heston, A. 1988. A new set of international comparison of real product and prices for 130 countries, 1950-1985. *The Review of Income and Wealth* 34, No. 1.
- Teckenberg, W. 1985. Die Erwerbsstrukturkonzeption in Humankapital- und Statuszuweisungmodellen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1985, 431-460.
- Treas, J. 1982. U.S. Income Stratification: bringing families back in. *Sociology and Social Research* 66:231-51.
- Treiman, D.J., Roos, P.A. 1983. Sex and earnings in industrial society: A nine-nation comparison. *American Journal of Sociology* 89, 612-650.
- Vassille, L. 1989. Les écarts de salaires a l'intérieur de huit pays de la Communauté européenne. *Economie et Statistique* 219, březn.
- Večerník, J. 1986. Mzdová a příjmová diferenciace. Analýza některých problémů. Studie ÚFS ČSAV.
- Wright, E.O. 1979. *Class structure and income determination*. N. York: Acad. Press.
- Wright, E.O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Summary

Two perspectives, both elaborated in Marx' work, could be used to analyze income distribution under state socialism. The first is based on the well-known principle "from each according to his abilities, to each according to his work". This principle generally corresponds to the stratification vertical ordering of occupations, i.e. from the most simple to the most complex work, and from manual to intellectual jobs. Despite the optimistic view the socialist

society as a "society of performance", its description as a vertical ordered system was severely criticized during the period of so-called normalization in 1970's. The second perspective refers to Marx theory of exploitation mechanism in early capitalism, under which the owner of the means of production rewards the owner of the labor force not according to his work, but only according to the costs of his (and his family's) reproduction. The exploitation perspective on the differentiation of personal earnings, family incomes and consumption expenditures in socialist Czechoslovakia is proposed here.

Concerning the rewarding of work, the documentation confirms the situation was rather opposite to the principle of rewarding according to the amount and complexity of work. The coincidence of observed system characteristics allows us to propose the hypothesis of appropriation of surplus-value or considerable product by state. Comparing the Czechoslovak and French system (Table 1) and considering past development (Table 2) these specific features of our society are found: 1. considerable wage leveling and lasting stability of earnings differences, which contrasts with changing the labor force structure and increasing productivity of labor; 2. prevailing weight of demographic factors (gender and age) of wage differentiation over occupation-qualificational ones; 3. absence of hierarchy in rewarding of manual and non-manual work; 4. better wage position of material production subsystem, under which costs of living are higher; 5. in the wage stagnation periods, redistribution to the benefit of workers' categories with higher costs of reproduction.

On the family level, absolutely divergent development of both distributions of personal earnings and household incomes reveals that family has had to compensate for income insufficiencies by changes of composition to the favor of active members (Table 3). Despite the fact that women's earnings were administered as secondary and a complementary contribution to the family budget, they were necessary to survive. But the family was exploited not only by the large engagement in the formal economy. Little discretion in budget and deficiency of product and service supply forced the family to develop building and reparation activities, production of vegetables, fruits, household items, etc. Important part of the formal economy duties was transferred on the family. Analyses of variance of family expenditures (Table 5) shows the demographic factors (which indicate the differentiation of basic needs) are much more important than social characteristics (which indicate the differentiation of higher needs). The logic of elementary needs is also the logic of the reproduction costs and consequently also the logic of exploitation.

Both "stratification" and "exploitation" perspectives are opposed, but application of the first one does not exclude application of the second. We can use them as two complementary perspectives because in various horizontal or vertical segments of social structure, both systems of rewarding and income distribution could be present.